

Мотив божевілля в оповіданні Володимира Винниченка *Хвостаті* та романі Кена Кізі *Політ над гніздом зозулі*

Сергій Михида

Центральноукраїнський державний університет ім. Володимира Винниченка,
Кропивницький – Україна
smikhida50@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-0921-0819>

Наталія Кобзей

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
Івано-Франківськ – Україна
nata_kobzej@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-8288-7079>

Motyw szaleństwa w opowiadaniu Wołodymyra Wynnyczenki *Ogoniasty* i powieści Kena Keseya *Lot nad kukulczym gniazdem*

Serhij Mychyda

Centralnoukraiński Państwowy Uniwersytet im. Wołodymyra Wynnyczenki, Kropywnycki – Ukraina

Natalia Kobzej

Iwano-Frankiowski Narodowy Uniwersytet Techniczny Ropy i Gazu, Iwano-Frankiowsk – Ukraina

STRESZCZENIE. Artykuł poświęcony jest analizie porównawczej opowiadania *Ogoniasty* Wołodymyra Wynnyczenki i powieści *Lot nad kukulczym gniazdem* Kena Keseya, w których pojawiła się specyficzna, odmienna od wcześniejszych tradycji literacka realizacja odwiecznego tematu szaleństwa. Rzecz nie w niemądrej „głupocie” czy „Bożej odpłacie” za grzechy, ale w wywołaniu efektu konkretnych fatalnych okoliczności, którym człowiek nie jest w stanie się oprzeć. Szaleństwo głównych bohaterów ma podłoże społeczno-polityczne i jest rozpatrywane przez autorów w kontekście „chorej epoki”. Innowacyjność pisarzy jest oczywista, wiąże się ze specyfiką ruchów artystycznych: modernizmu i postmodernizmu. Bohaterowie analizowanych utworów występują przeciwko hipokryzji i dysharmonii społecznej. Ich szaleństwo nie jest ostatecznym stadium choroby, ale ucieczką, drogą do uzdrowienia i wglądu, ważnym przykładem osobistej transformacji,

sposobem poznania własnej racjonalnej istoty (według Foucaulta), wyższości nad pozornie „normalnym” otoczeniem.

Słowa kluczowe: Wołodymyr Wynnyczenko, Ken Kesey, motyw szaleństwa, modernizm, postmodernizm, tradycja

The motif of insanity in Volodymyr Vynnychenko's short stories *Tails* and Ken Kesey's novel *One Flew Over the Cuckoo's Nest*

Serhii Mykhyda

Central Ukrainian State University Volodymyr Vynnychenko, Kropyvnytskyi – Ukraine

Natalia Kobzei

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk – Ukraine

ABSTRACT. The article is devoted to a comparative analysis of the short story *Tails* by Volodymyr Vynnychenko and the novel *One Flew Over the Cuckoo's Nest* by Ken Kesey, in which the eternal theme of “madness” demonstrates a specificity of depiction that is different from previous literary traditions. It is no longer an unreasonable “foolishness” or “God's punishment” for sins, but a provoked effect of specific fatal circumstances that a person is unable to resist. The madness of the main characters has a socio-political background and is considered by the authors in the context of a “sick era”. The writers' innovation is obvious, it is connected with the specifics of artistic movements: modernism and postmodernism. The main characters of these two works speak out against hypocrisy and social disharmony. Their madness is not the final stage of the disease, but an escape, a path to healing and insight, an important example of personal transformation, a way of knowing one's rational essence (according to Foucault), one's superiority over the seemingly “normal” environment.

Keywords: Volodymyr Vynnychenko, Ken Kesey, motif of madness, modernism, postmodernism, tradition

Як показує досвід, модерне письменницьке заглиблення у внутрішній світ персонажів на тлі загрозливого на початку ХХ століття наступу фашизму та тоталітаризму оголило гострі проблеми людського існування у вороже налаштованому суспільстві. Конформізм, знеособлення, масова стандартизація, тотальний страх – усе це сприяло посиленню уваги авторів до так званих вічних тем у літературі, як-от божевілля. У цей час божевілля набуває виразних політичних ознак і вже не може сприйматися як „покарання”, „покаяння”, „диявольське наслання” та „юрродство” середньовічної, романтичної та реалістичної доби. Публікуючи роман *Політ над гніздом зозулі*, Кен Кізі змушує своїх читачів замислитися над тим, що насправді означає бути „розсудливим”

або „божевільним” та хто має право „карбувати” людей за цим критерієм. В українській літературі Володимир Винниченко, як ніхто інший, знав, що означає бути „інакшим”, „неугодним” суспільству і владі. Його оповідання *Хвостаті* демонструє, як система ламає особистість і як легко стати „ненормальним” в жорстокому світі.

Оригінальність запропонованого дослідження пов’язуємо з тим, що в українському літературознавстві питання типологічної спорідненості окремих творів Володимира Винниченка та Кена Кізі ще не ставало предметом розгляду. Мета цієї студії – порівняти твори українського й американського авторів, виявити і всебічно розглянути характер творчої рецепції мотиву божевілья в них, а також з’ясувати особливості художнього зображення божевільні та її мешканців. Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання низки завдань: розібратися в специфіці „вічної” для літератури теми божевілья, використовуючи дослідження французького філософа Мішеля Фуко *Божевілья та цивілізація: історія божевілья в епоху розуму* (1988); простежити її еволюцію в модернізмі та постмодернізмі, окрему увагу приділивши новаторству Винниченка, творчість якого значно випередила час, в якому він жив; відшукати схожі образи та мотиви в аналізованих творах і з’ясувати їхні функції.

Яскравою ознакою епохи модернізму стала посилена увага митців до теми божевілья і „ненормальності” в суспільстві. Не випадково Соломія Павличко резюмує, що „європейська культура зламу віків була невротичною” [Павличко 1999: 238]. На переконання Ліліан Федер, що аналізує мотиви божевілья в літературі від найдавніших часів до сучасності, для ХХ століття відкриті психологічні та психоаналітичні алюзії є звичайним явищем, часто вони відсилають нас до теорій Фрейда, Юнга чи Лейнґа, які насправді стають частиною символічної структури романів, п’єс і віршів [Feder 1980: 11]. Тому в українському та зарубіжному науковому світі все частіше з’являються дослідження, які настільки заглиблюються у внутрішній світ людини, вивчаючи її несвідомі та підсвідомі імпульси, емоційно-настрійні стани й інтимні переживання, що можуть стосуватися категорій психопатології. „Неврози, божевілья, істерія, – резюмує Любов Щітка, аналізуючи генезу образу божевільні в українській літературі першої третини ХХ століття, – стають предметом обговорення не лише спеціалізованих видань психіатрів, але перетворюються на один із центральних образів як художньої літератури, так і літературно-критичних праць” [Щітка 2001: 71]. Знаковою для нашої студії вважаємо працю Мішеля Фуко про божевілья і цивілізацію, яка стала однією з ключових книг антипсихіатричного руху. У ній автор наголошує, що ставлення суспільства до божевільних змінюється залежно від епохи і говорити про „нормальність” та „ненормальність” людини неможливо без соціального та культурного контексту. На думку філософа, „більшість психічно хворих обдаровані вищою

проникливістю і ясністю, яка дозволяла їм бачити наскрізь соціальні облуди” [Фуко 1976: 95]. І хоч праця Фуко закінчується аналізом початку XIX століття, знаковим для нас є твердження автора, що психічні розлади людини стають яскравим виразником її небажання (а не нездатності) існувати у ворожому світі. Тому перебування в божевільні – не ізоляція від „нормального суспільства”, а „притулок для тих, хто не може більше жити в нашому нелюдському середовищі” [Foucault 1988: 8]. Шелдон Лібман у роботі *Все ще божевільний після всіх цих років: божевільня в сучасній фантастиці (Still crazy after all these years: madness in modern fiction, 1993)* стверджує, що письменники, зображаючи божевільня в своїх творах, порушують важливі філософські питання. Вони стосуються розуміння природи психічних хвороб, що інтерпретуються як соціальний, політичний та духовний продукт. Захворювання може стати „результатом репресій, жадібності чи інших суспільно схвалених цінностей. Політичні інтерпретації божевільня демонструють божевільня як ярлик, який ті, хто має політичну владу, накладають на тих, хто намагатиметься їх підірвати” [Liebman 1993: 398]. В контексті сказаного вважаємо слушними висновки Вадима Василенка, який у публікації *У світі навиворіт: божевільня як тема і сюжет* переконує, що

ідеологічно й політично заангажоване, божевільня стає одним із основних, основоположних літературних сюжетів часу, а його потрактування має низку особливостей, зумовлених соціально-історичними, історико-культурними й індивідуально-біографічними чинниками. Зміни в осмисленні природи божевільня пов’язані також із оновленням модерністської поетики, зокрема, засобів вираження внутрішнього через зовнішнє і з’ясування проблеми взаємозв’язку між зовнішнім і внутрішнім, і з цього погляду божевільня як тема і сюжет демонструє спільність і своєрідність авторських поетик [Василенко 2021: 73].

Дослідження роману *Політ над гніздом зозулі* Кена Кізі ще й досі залишається актуальним і популярним у світовому літературознавчому дискурсі. Нерідко цей твір розглядають як метафору Америки XX ст., коли лікарні для божевільних ставали „домом” для нонконформістів суспільства. У дисертаційній роботі Жаклін Гопсон *Злобний, божевільний чи просто людина: репрезентація професіонала „психа” в англійській, американській та ірландській художній літературі* зазначений роман аналізується в рамках історичного ставлення до божевільних у період з 1946 до 2008 років. Дослідниця демонструє, як страх і недовіра до професіоналів-психіатрів пронизує англomовну художню літературу. Окремої уваги заслуговують проблеми кризи ідентичності, параної та фобії, порушені у творі, які впливають на темперамент і поведінку індивідів та спонукають їх бачити світ у викривленому дзеркалі [Abootalebi 2017]. Марієлла Шеррі цікавиться темами гендеру та сардонічного відображення влади в романі, Монгія Бесбес – проявами історичної травми та психоделічними характеристиками нарації тощо. Українські ж читачі, на

жаль, мало знайомі зі змістом *Польоту над гніздом зозулі*, та й із самим його автором. Справа в тому, що через явну антитоталітарну спрямованість твору він був перекладений російською лише у 1987 році, а українського перекладу досі немає. Щоправда, у 2002 році вийшла друком монографія Михайла Рошка *Художній світ романів Кена Кізі: Політ над гніздом зозулі та Часом нестерпно кортить*. У ній зокрема особливе місце посідає розкриття теми божевілля, спроектованої на американське суспільство. Винниченкове ж оповідання *Хвостаті* ніколи не розглядалося окремо, про нього дослідники побіжно згадували в контексті репрезентації „жахливих картин у будинку божевільних”.

Методологія запропонованої роботи ґрунтується на комплексному аналізі, системному підході та компаративному методі. Таке поєднання дозволило нам спочатку сформулювати, а потім розглянути проблему божевілля в художніх творах Винниченка та Кізі в широкому культурологічному контексті. Ми застосували літературознавчі та соціально-психологічні методи, які дозволили розглядати мотив божевілля як явище, що розвивалося у певному культурно-історичному контексті, та обґрунтувати можливість зіставлення таких різних за обсягом і часом написання творів. Щоб отримати повне уявлення про досліджувану тему, ми розглянули різні підходи щодо трактування теми безумства в Україні та світі, відшукали спільні точки дотику між модерністською і постмодерністською інтерпретацією мотиву божевілля та знайшли їхнє відображення в художніх творах зазначених авторів. Нарешті, ми показали, що стан „тимчасового божевілля” головних героїв став для них важливим прикладом особистісної трансформації, способом пізнання своєї розумної сутності (за Фуко).

Література початку ХХ століття і пізніших часів демонструє жваве зацікавлення темами божевілля й божевільні, яке пояснюється цілком логічною причинно-наслідковою зумовленістю. Криваві війни і революції спровокували депресивні настрої людства й призвели до різкого збільшення кількості психічних захворювань, а стрімкий розвиток природничих наук, особливо психології, та відкриття в психіатрії повернули душевно хворих людей обличчям до медицини. Змінилася й культурна парадигма світу під потужним впливом концепцій Артура Шопенгауера та Фрідріха Ніцше. „Хвора епоха” займалася переоцінкою цінностей, переживала кризу раціоналістичної думки і сприймала світ трагічно. Питання ж особистісної самоідентифікації звучали, як ніколи, гостро і вимагали негайного вирішення. Популяризація тем божевілля в художній літературі якнайкраще сприяла цьому процесові.

Оповідання Володимира Винниченка *Хвостаті* і роман Кена Кізі *Політ над гніздом зозулі* – твори про безумство як випробування, як втечу і як долю. Про те, що особистість, загнана в клітку/рамки (суспільні, моральні, політичні, особистісні), втрачає людську подобу і перетворюється в дикого

звіра. Про те, що кожен має шанс на одужання і право на гуманне з ним поводження. Про самопожертву на межі божевілья і її наслідки тощо. На перший погляд, між аналізованими творами немає і не може бути нічого спільного. Різні часи, континенти, мистецькі напрями, види. Погоджуємося, що зображальні можливості оповідання значно поступаються романній формі, та все ж проведений нами аналіз дозволив виділити досить значущі паралелі обидвох розповідей. Насамперед – це твори про позірно хворих людей. Майже всі вони є жертвами боротьби індивіда з ворожим світом, а місце їх ізоляції пов'язане не з лікуванням, а виправленням.

На думку Мішеля Фуко, божевільня – “це не простір свободи, де спостерігають за хворими, ставлять їм діагноз і проводять терапію; це простір правосуддя, де людину звинувачують, судять і виносять їй вирок і де звільнення досягається лише через перенесення судового процесу в глибини власної психології, тобто через каяття. У лікарні божевілья буде покарано – нехай навіть поза лікарнею воно визнано невинним. Відтепер безумство надовго, принаймні до наших днів, ув'язнено у в'язницю моралі” [Foucault 1988: 32]. У Винниченковій божевільні існувала практика цілком аморальних зібрань – „клубів”, на яких були присутні пацієнти і персонал лікарні. Їх мета далеко не благородна – глумитися над нещасними хворими, пригадуючи їм болючі причини, через які вони опинилися в ізоляторі: „в «клубі» чогось голосно сміялись. Ага, звірі розважаються, звірям весело” [Винниченко 1928: 74]. Пацієнти Кена Кізі перебувають у замкненому просторі з чітким графіком і незмінними правилами, за порушення яких передбачені жорстокі покарання – електрошок, згвалтування, лоботомія тощо. Проти волі вони теж змушені відвідувати негуманні „збори терапевтичної громади”, на яких щоденно зазнавали знущань. Як бачимо, методи лікування в обидвох закладах настільки суперечать здоровому глузду, що мимоволі закрадається думка, хто ж божевільний – пацієнт чи суспільство? Тому в аналізованих творах маємо справу з двома взаємозалежними категоріями: „божевільям світу” (через кризу раціоналізму, поствоєнну депресію і усвідомлення абсурдності буття) та „божевільям особистості”, викликаним внутрішнім конфліктом і відчуттям дисгармонії навколишньої дійсності (за Винниченком).

Психіатрична лікарня була для Винниченка і Кізі знайомим середовищем, від якого вони постраждали і в якому здобули неоціненний досвід. Український письменник в студентські роки потрапив у Лук'янівську тюрму за розповсюдження нелегальної літератури та дезертирство. Щоб уникнути покарання, він спробував прикинутися божевільним, але бажаного результату не домогся. Тому винайшов для себе інший спосіб – симулювати повішення. Небезпечний задум мало не коштував письменникові життя – в неприємному стані його витягли з петлі, а після психіатричного лікування знов ув'язнили на півтора роки. Роман *Політ над гніздом зозулі* має присвяту Віку

Лоувелу, який, за словами автора, „спочатку сказав, що драконів не існує, а потім привів до їх лігва”. Можемо припустити, що в такий спосіб Кен Кізі завуальював свою добровільну (але „з подачі” друга) участь в експериментальному проєкті, що вивчав вплив сильнодіючих наркотиків на психіку людини. Нібито препарати, які він приймав, мали б відкрити письменникові його прихований внутрішній світ і зовсім іншу реальність. До слова, після закриття експерименту Кізі працював санітаром в психіатричній лікарні, щоб мати доступ до медичних препаратів і накопичувати матеріал для творчості. Його „притча про добро і зло” (за версією одного з Нью-Йоркських видань за 1962 р.), *Політ над гніздом зозулі*, стала бестселером, двічі була адаптована під театральну виставу, а у 1975 році екранізована режисером Мілошем Форманом і здобула п’ять нагород на престижній кінопремії *Оскар*.

Завдяки пережитому у божевільнях обидвом письменникам вдалося дуже тонко зрозуміти світ приречених, ізольованих, відкинутих суспільством маргіналів і створити надзвичайно яскраві та реалістичні образи. Як-от, пацієнтів-оповідачів, устами яких переказуються події і описуються відчуття під час хворобливих станів. І у Винниченкового Устиненка, бібліотекаря при Комерційному інституті, і у Бромдена Кена Кізі, двометрового напівіндіанця, час від часу трапляються психічні розлади. Американець потрапив до лікарні, бо не зміг стерпіти приниження батька, вождя вимерлого племені з ущелини Колумбії, якого він зазнавав від „білої” дружини та уряду США. Його діагноз – шизофренія. „Туман”, який так часто закриває Чіфові реальний світ, змушує його вірити, що суспільство – це величезна машина, „Комбінат”, що контролює усі життєві процеси. Описи візій оповідача – вражаючі. Без пережитого досвіду відтворити їх неможливо. Напевно, дався взнаки прийом Кеном Кізі ЛСД – галюциногену психоделічного типу, ефект від якого може тривати від 30 хвилин до 12 годин. Тому і „тумани” Бромдена можуть займати різні проміжки часу. Винниченків Устиненко пережив втечу дружини з коханцем, точніше, не зміг пережити. Від зашморгу його не спинив навіть покинутий напризволяще малолітній син. Однак спроба самогубства виявилася невдалою і він, як свого часу сам Винниченко, опинився у божевільні. Лікували його від неврозу, а ще безсоння, нападів агресії і сильного відчуття болю, від якого голова дзвеніла:

властивість „дзвону” була та, що він тиснув груди й голову. Руки, ноги – нічого, але груди й голова увесь час були під круглим пресом, що надушував із усіх боків. Іноді він так натискував на груди, а надто на ребра, що просто таки дихати важко було. Через це ставало болоче-моторошно, тоскно. Тоді Устиненко починав кричати, гукати на поміч, рвати нігтями груди, битися головою об підлогу [Винниченко 1928: 76].

Тобто робити все те, що, як ми знаємо, роблять правдиві пацієнти психіатричних клінік. На переконання Мішеля Фуко,

божевілля виявляє глибинну сутність людини, розкриває погані нахили, виводить назовні агресію, злість, схильність до насильства або, навпаки, страждання. У божевільного проявляються якості особистості, що пригнічуються суспільством і рамками культури, та „темна” грань кожного з нас, яка присутня, але ретельно приховується і заперечується [Foucault 1988: 39].

Однак не слід забувати, що „семантика божевілля в мистецтві та філософії відмінна від медичного трактування хвороби” [Foucault 1988: 42]. Для останнього божевільний – виключно пацієнт і будь-яка зміна його поведінки – лише черговий симптом того чи іншого різновиду захворювання. З цього приводу у Винниченка читаємо:

Устиненко посміхнувся: від його не сховався обережно-підштовхливий, вичікуючий тон професора. Цей череватий дідок, з генеральською звздою був такий самий звір, як і всі. Для нього – людське горе тільки об’єкт для спостережень, необхідний аксесуар його професії, що дає йому чини, ордена, черево і гроші. Все, що він, Устиненко, не сказав би йому, все буде той чи інший вияв божевілля, хвороби. Впади перед цими звірами навколішки, благай їх, цілуй руки їм, – це одна ознака хвороби. Обурюйся, гнівайся, вимагай, – це друга ознака. Збери всю силу і стримано, логічно доведи, що ти – здоровий, – і така форма хвороби їм цікава. Розбий собі голову об стінку, – вони й на це не здивуються. Це вже й не звірі, а *машини* якійсь. – Хвостаті *машини!* (курсив наш – С.М., Н.К.) [Винниченко 1928: 84].

Власне *машини* – ще один спільний маркер аналізованих творів Винниченка і Кізі. Між їх написанням – 34 роки. Якщо оповідання *Хвостаті* відверто модерне, то роман *Політ над гніздом зозулі* – це явний постмодернізм, визначальними особливостями якого є розчарування в усіх ідеалах попередників: що прогрес безповоротний, що НТР вирішить всі глобальні проблеми людства, що світ – це цілість тощо. Модерністи ж, натхненні Ніцше, мріяли стати надлюдьми, бути в центрі Всесвіту, керувати ним. Культ постмодерністів – кіборги, механізовані люди, штучні інтелекти, клони, для яких людина в близькому часі може стати зайвою. Тому психіатрична лікарня/вороже суспільство/тоталітарна система в романі Кізі – це виправна *машина*, а хворі люди – вироби з дефектами:

... Крутилися, крутилися веретена, миготіли човники, котушки захльостували зашморгами повітря, серед білих стін, сіро-сталевих машин снували дівчата в квітчастих спідницях, суцільна павутиння білих ниток, що біжать, стягувала фабрику в одне ціле – все це засіло, як подивлюся, на наше відділення. Так. Це я знаю точно. Відділення – фабрика в Комбінаті. Тут виправляють помилки, допущені в сусідніх будинках, церквах та школах, – лікарня виправляє. Коли готовий виріб повертають суспільству повністю відремонтованим, не гіршим, ніж новий, а може, й кращим, у старшої сестри радіє серце; те, що надійшло вихненим, нерідним, тепер справна, бездоганна деталь, гордість всього колективу, наочне диво [Kesev 2007: 27].

Винниченко, що вже не раз демонстрував поступовість поглядів, і в оповіданні *Хвостаті* довів, що значно випередив епоху, в якій жив, через активне

використання проблематики, яка буде актуальною у постмодернізмі. Він, як і Кізі, ототожнював окремих людей з бездушними машинами. Розуміючи могутність психіатричної системи, якій протистоїть, його герой не може стримати емоції: „Ви – хвостаті *машини*, розумієте?! Ви – навіть не звірі, як Губан і Маня, а просто *машини* з апаратами на плечах. Гидота ви, от що! Кати! За що катуєте мене тут, га?” (курсив наш – С.М., Н.К.) [Винниченко 1928: 85]. „Хроніки” в постмодерному романі – „це машини з внутрішніми неполадками, які не можна відремонтувати, – із вродженими неполадками чи набутими, тому що людина багато років налігала обличчям на тверді речі і на той час, коли лікарня підбрала її, вона вже догнивала на пустирі” [Kesey 2007: 25]. І там, і там машина – це кінець людської еволюції. Невтішний кінець, який Винниченко передбачив, а Кізі констатував.

На думку Мішеля Фуко, в літературі, на відміну від медицини, божевілья „поетизоване”. Тому наявність героїчних божевільних в художніх творах – обов’язкова. У Кена Кізі – це Рендл Макмерфі. Насправді не надто позитивний, на перший погляд, персонаж. Він, щоб уникнути законного покарання за шахрайство, побиття, азартні ігри та згвалтування, симулює божевілья і планує досить комфортно відбутися ув’язнення на лікарняному ліжку. На його появу жителі „прокажельні” підсвідомо дуже давно чекали, кожен раз дивно хвилюючись, як тільки-но клацала ручка дверей. Їм потрібен був поштовх, орієнтир, провідник, якщо можна його так назвати, щоб схований глибоко дух цих нещасних людей звільнився з лещат страху, приниження та безнадії. Не плануючи подібного, Макмерфі все ж виконує свою місію, щоправда ціною власної свободи і здоров’я. У Винниченка героїчним є „Леопард” – „стрункий, високий красень з тонкими, тугими ногами й пишними довгими вусами. Він уже давно був у лікарні, але ні лікарі, ні професори не могли з певністю поставити діагнозу його хвороби. На все він відповідав хмарно, дуже коротко, стисло, але цілком логічно, розумно і часом досить ущипливо” [Винниченко 1928: 89]. Чи не з Винниченкового „Леопарда” писав Кізі свого Макмерфі? Вони обоє яскраво вирізнялися на фоні звичних жителів божевільень: були сміливі, сильні і голосисті. Американець „сильно говорить. Чую, як іде коридором – і йде сильно, не прокрадається; у нього залізо на підборах, що стукає по підлозі, як кінські підкови” [Kesey 2007: 11]. „Леопард” „міг ходити годину, дві, три, п’ять, доти, доки його не зупиняли й силою не вкладали спати. Якийсь час він лежав, потім схоплювався і знову починав ходити, нахиливши голову і поблискуючи гарячими, звірячими очима” [Винниченко 1928: 89]. Типова поведінка дикого звіра, загнаного в клітку.

Опис „звірячої” поведінки, постійна конотація на слові „звір”, сама назва твору, що мимоволі асоціюється з приналежністю до тваринного світу, – не випадкові для Винниченка. Все це свідчить про гостроту питання особистісної самоідентифікації. Свого часу К. Юнг, з працями якого український

письменник був потенційно знайомий, заявив, що „людина – це тварина, яка збожеволіла. З цього безумства є два виходи: їй необхідно знову стати твариною; або ж стати чимось більшим, ніж людина” [Jung 2012: 78]. Не беремося стверджувати, що швейцарський психоаналітик і філософ апелював до надлюдини Ніцше, тим більше, що деякі дослідники його творчості називають *Червону книгу* Юнга своєрідною відповіддю на *Так казав Заратустра*. Висновкові „Бог помер” вчений протиставив концепцію, що Бога можна знайти і відродити у психіці. Вагома роль у цьому процесі відводилась так званій активній уяві. Саме вона „полегшувала” процес особистісної індивідуації, завдяки якій людина стає унікальною істотою, живе повніше і свідоміше життя. Навіть якщо це життя божевільного. Останнє, на переконання Юнга, не було поодиноким випадком, зважаючи на його численні дослідження масового психозу. Та й сам він страждав від цієї недуги, так і не змігши побороти її. У своїй *Red Book* філософ записав:

Моя душа промовляла до мене пошепки, наполегливо і тривожно: „Слова, слова, не складай багато слів. Мовчи і слухай: чи ти усвідомив своє божевілля і чи визнаєш його? Чи помітив ти, що всі твої підвалини повністю загрузли в божевіллі? Чи ти не хочеш визнати своє безумство і дружно його прийняти?” Ви хотіли прийняти все. Так прийміть і безумство. Дозвольте світлу вашого божевілля засяяти, і воно раптом осяє вас. Божевілля не треба зневажати і не треба боятися, а навпаки, треба дати йому життя... Якщо хочеш знайти шляхи, не відкидай і божевілля, бо воно становить таку велику частину твоєї природи... Радій, що можеш його розпізнати, бо таким чином ти не станеш його жертвою [Jung 2012: 289].

Перервемо Юнговий пасаж коментарем, що головні герої Винниченка і Кізі якраз і не стали остаточно божевільними, бо примірилися з хворобою, визнали її, а тому врятувалися.

Божевілля, – продовжує далі вчений, – є особливою формою духу і чіпляється за всі вчення і філософії, але ще більше – за повсякденне життя, оскільки саме життя сповнене божевілля і в основі своїй абсолютно нелогічне. Людина прагне до розуму лише для того, щоб встановлювати для себе правила. Саме життя не має правил. У цьому його таємниця і невідомий закон. Те, що ви називаєте знанням, є спробою накласти на життя щось зрозуміле [Jung 2012: 289].

Маємо ще один доказ ірраціональності доби модернізму та його природного втілення у творчості В. Винниченка, підтверджене спостереженнями Раїси Мовчан, що

іраціоналізм стає чи не основною типологічною ознакою й української прози 1910 – початку 1920-х років – у період її найінтенсивніших пошуків подальшого шляху розвитку. Це закономірно, бо ж він був притаманним для неї іманентно, традиційно пов’язаним із потужним суб’єктивним началом. Проте... у новому часі сфера „таємних” (прихованих) і недосяжних для наукового пізнання сфер світу й людини... стає пріоритетним об’єктом

художньої обсервації, а під час творчого процесу може проявлятися і як відвертий бунт проти розуму [Мовчан 2008: 215].

Щоправда, є в аналізованих творах і інші персонажі – справжні божевільні. Вони поводять себе так, як того „вимагає” їх стан. У *Хвостатих* читаємо: „виття не вгавало. Здавалося, десь там, на голій, блискуче намащеній підлозі сидів на задніх лапах якийсь химерний звір і, задерши догори голову, тоскно, вивертаючи всю свою темну, звірячу душу, вив” [Винниченко 1928: 77]. У Кена Кізі ж не дозволено так порушувати спокій показової лікарні. „Гострий” Раклі лише короткий час тероризував санітарів і практиканток, а після „ремонту” „привезли його у відділення через два тижні поголеного, замість чола жирний фіолетовий синець, і над очима вшито по пробці розміром з гудзичок. По очах було видно, як його випалили всередині: очі задимлені, сірі та спорожнілі, як запобіжники, що перегоріли” [Kesey 2007: 15].

Характерною особливістю божевільних пацієнтів Кена Кізі є те, що майже всі мають реальних прототипів. Вони описані так, що не виникає сумнівів у їхній хворобі. З огляду на менший „психіатричний” досвід Винниченко використовує алюзію, щоб довести правдивість стану свого персонажа: „далі зареготався і заридав Король Лір. Це був сивенький, паршивенький дідок. Він називав себе Королем Ліром, бо його власний рідний син видав його поліції. Тепер він, голій і жовтий, бігав по номері і то плакав, то реготався” [Винниченко 1928: 77]. Як ми знаємо, легендарний Король Лір, британський фольклорний образ і герой однойменної п’єси Шекспіра, – символ трагічної батьківської любові і персонаж, що на схилі літ втратив розум через зраду дітей і власні муки совісті.

Окрім зазначених спільностей, компаративний аналіз дозволив виявити кардинальну відмінність у змалюванні жіночих образів оповідання *Хвостаті* та роману *Політ над гніздом зозулі*. „Старша медсестра” Ретчед у Кена Кізі тиранічна, хитра і хтива особа, ключовий елемент карального механізму „Комбінату”. Зі страху пацієнти називають її „ангелом милосердя”. З „милосердною сестрою” Винниченка, співчутливою, балакучою жіночкою, вона нічого спільного не має. І це не єдина розбіжність між аналізованими творами. Божевільню Кізі дослідники порівнюють із тоталітаризмом, який в романі названий „Комбінатом”. Щоправда, образ його представлений недостатньо чітко, що дає підстави М. Рожку застерігати від ототожнення *Польоту над гніздом зозулі* з антиутопією. Художні твори зазначеного жанру зазвичай зображають уявні суспільства чи спільноти, прототипами яких є тоталітарні держави в стадії повного занепаду. Вони являють собою форму спекулятивної фантастики із власним баченням людського майбутнього. Герої роману й справді живуть у вигаданому просторі, який для них створила „Старша медсестра”. Але простір тут надто натуралістичний, щоб здаватися фікцією.

Кожен рух пацієнтів розписаний у щоденному сценарії, „як у світі коміксу, де фігурки, плоскі, окреслені чорним, скачуть крізь безглузду історію... Вона була б смішною, та фігурки – живі люди” [Keseу 2007: 26].

Не претендуючи на антиутопічність, американський постмодерний роман продемонстрував динаміку теми божевілля в літературі, порівняно з оповіданням *Хвостаті* Винниченка. Він став, так би мовити, метафорою „каральної психіатрії”. М. Рубік, досліджуючи описи божевілля в англійській літературі та когнітивну емпатію, яку вони викликають у читача, називає героїв Кізі „неповносправними жертвами репресивної системи” (Rubik 2014), про яку ми згадували у вступі і якої Винниченко, безперечно, торкнеться, але вже в інших творах – *Маленькій рисочці*, драмі *Гріх*, романі *Слово за тобою*, *Сталіне* тощо. Не випадковою є й назва одного з його останніх романів – *Лепрозорий* – середньовічна прокажельня/божевілля, в якому автор твердить, що наше „людство хворе, безнадійно і всебічно хворе. Не тільки фізично, але й духовно” [Винниченко 2011: 64].

Висновки та перспективи досліджень. Тема божевілля – одна з наскрізних у світовій літературі. У модернізмі та постмодернізмі вона знайшла зовсім інший вияв, ніж того вимагали традиційні уявлення про божевілля людини як унікального героя, що одержимо прагне поміняти світ. У Винниченка й Кізі бачимо виразну ідейно-політичну та культурну заангажованість. Тому аналізовані твори настільки типологічно близькі. У них – невротичні та психопатичні стани персонажів, їхні страхи та суїцидальні нахили стають наслідком суспільного тиску й насильства, ідеологічної та соціальної кризи, а самі лікарні-в'язниці асоціюються з антигуманною тоталітарною системою.

Політ над гніздом зозулі і *Хвостаті* демонструють подібність на проблемно-тематичному та мотивно-образному рівнях. Обидва твори зображують світ у всій складності: жорстоким, підступним і загрозливим. Хтось шукає від нього спасіння в алкоголі й наркотиках, хтось утрачає розум через цинічне нівелювання особистості, хтось, як божевільний, бореться за своє самоствердження. Більшість персонажів мають реальних прототипів, а аналізовані твори – це результат складних художніх експериментів [Михида 2002], корені яких простежуються в особистому досвіді письменників. Їхнє новаторство беззаперечне, вони показують специфіку зображення безумства, відмінну від попередніх літературних традицій. Для обидвох авторів божевілля не є безпричинним, як „божа кара” за гріхи чи так зване „юродство”, а спровоковане дією конкретних фатальних обставин, перед якими людина беззахисна і безсила. Воно обумовлюється соціально-політичними обставинами, бо в контексті „хворої епохи” категорії „безумства світу” і „безумства особистості” взаємопов'язані і взаємозумовлені естетичними установками авторів. Головні персонажі виступають проти лицемірства та суспільної дисгармонії. Їхнє божевілля – не кінцева стадія хвороби, а спосіб самопізнання, втечі,

шлях до зцілення і прозріння. Незважаючи на психічний стан і деструктивну поведінку, ці герої здатні на відчайдушні вчинки заради інших, засвідчуючи свою вищість над позірно „нормальним” оточенням.

Не викликає сумніву, що порушена нами проблематика не може вичерпатися виключно цим аналізом. Естетика божевілья в модерній та постмодерній традиції багатовимірною, тому запропоноване дослідження – лише перший крок до побудови її цілісної типологічної концепції.

Список використаної літератури

- Василенко В., *У світі навиворіт: божевілья як тема і сюжет*, [в:] „Слово і час”, 2021, № 4, с. 57–75.
- Винниченко В., *Лепрозорій*, Київ: Знання, 2011.
- Винниченко В., *По-свій*, [в:] *Капрійські сюжети „Італійська” проза В. Винниченка і М. Коцюбинського*, упор. В. Панченко, Київ: Факт, 2003, с. 187–221.
- Винниченко В., *Твори*, т. 8, Харків: Рух, 1928.
- Кононенко В., *Концепти українського дисурсу*, Київ–Івано-Франківськ: Плай, 2004.
- Михида С., *Слідами його експериментів: змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії В. Винниченка*, Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002.
- Мовчан Р., *Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер’єрі*, Київ: ВД Стило, 2008.
- Ніцше Ф., *Так казав Заратустра. Жадання влади*, пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука, Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2021.
- Павличко С., *Дискурс модернізму в українській літературі*, Київ: Либідь, 1999.
- Панченко В., „Проблема статі” в художній інтерпретації В. Винниченка (на матеріалі оповідань „Момент”, „Рабини справжнього”, „Чудний епізод”), [в:] „Наукові записки. Серія: філологічні науки (українське літературознавство)”, Кіровоград: РВГ ІІ КДПУ ім. В. Винниченка, 1998, с. 53–70.
- Рошко М., *Художній світ романів Кена Кізі („Політ над гніздом зозулі” та „Часом нестерпно кортить”)*, Ужгород: Мистецька лінія, 2002.
- Щітка Л., *Генеza образу божевільні в українській літературі першої третини ХХ ст.*, [в:] „Наукові записки НаУКМА, т. 19: Філологічні науки”, 2001, с. 71–78.
- Abootalebi H., *Paranoia and its ensuing effects in Ken Kesey’s “One Flew over the Cuckoo’s Nest”*, [in:] “Neohelicon”, 2017, 45 (1), pp. 22–33.
- American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders Fourth Edition Text Revision (DSM-IV-TR)*, Washington DC: American Psychiatric Association, 2000. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890423349>.
- Ballester-Roca J., Ibarra-Rius N., *Virginia Woolf: Between writing and disease*, [in:] “Mètode Science Studies Journal”, 2018, vol. 8, pp. 223–229.
- Besbes M., *Unlocking the Traumatic through the Psychedelic in One Flew over the Cuckoo’s Nest*, [in:] “Journal of Advances in Humanities and Social Sciences”, 2016, 3 (2), pp. 156–167.

- Feder L., *Madness in Literature*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980.
- Fifield P., *Modernism and Physical Illness: Sick Books*, Oxford: OUP, 2020.
- Foucault M., *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, London: Knopf Doubleday Publishing Group, 1988.
- Hopson J., *Malevolent, Mad or Merely Human: Representations of the "Psy" Professional in English, American and Irish Fiction*, University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertation & Theses, 2020.
- Huxley O., *Ape and Essence*, Los Angeles, California: Harper & Row, 1992.
- Jung C., *The Red Book: A Reader's Edition (Philemon)*, New York–London: W.W. Norton & Company, 2012.
- Kesey K., *One Flew over the Cuckoo's Nest*, Berkley: Penguin Modern Classic, 2007.
- Liebman Sh., *Still crazy after all these years: madness in modern fiction*, Pittsburg: Pittsburg State University – Midwest Quarterly, 1993.
- Rubik M., *Descriptions of madness in English literature and the cognitive empathy they elicit*, [in:] "Ijellh", 2014, 2 (5). https://www.academia.edu/72805299/Descriptions_of_madness_in_English_literature_and_the_cognitive_empathy_they_elicit.
- Scerri M., *Ken Kesey's "One Flew over the Cuckoo's Nest": the sardonic representation of power and authority in nurse Ratched*, [in:] "Research and Humanities in Medical Education", 2020, 7, pp. 64–74, electronic source: <https://www.rhime.in/ojs/index.php/rhime/article/view/257>.
- Sontag S., *Illness as Metaphor*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1978.
- Woolf V., *De la enfermedad*, Barcelona: Centellas, 2014.

Spysok vykorystanoi literatury [References]

- Vasylenko V., *U sviti navyvorit: bozhevillia iak tema i siuzhet [In the world inside out: madness as a theme and plot]*, [v:] „Slovo i chas”, 2021, 4 (718), s. 57–75.
- Vynnychenko V., *Leprozorij [Leprosarium]*, Kyiv: Znannia, 2011.
- Vynnychenko V., *Po-svij [In its own way]*, [v:] *Kaprijs'ki siuzhety „Italijs'ka” proza V. Vynnychenka i M. Kotsiubyns'koho*, upor. V. Panchenko, Kyiv: Fakt, 2003, s. 187–221.
- Vynnychenko V., *Tvory*, t. 8 [Works. vol. 8.], Kharkiv: Rukh, 1928.
- Kononenko V.I., *Kontsepty ukrainskoho dyskursu [Concepts of Ukrainian discourse]*, Kyiv–Ivano-Frankivsk: Plai, 2004.
- Mykhyda S., *Slidamy joho eksperymentiv: zmistovi dominanty ta poetyka konfliktu v dramaturhii V. Vynnychenka [In the Footsteps of His Experiments: Semantic Dominants and Poetics of Conflict in V. Vynnychenko's Drama]*, Kirovohrad: Tsentral'no-Ukrains'ke vydavnytstvo, 2002.
- Movchan R., *Ukrains'kyj modernizm 1920-kh: portret v istorychnomu inter'ieri: monohrafiia [Ukrainian modernism of the 1920s: a portrait in a historical interior]*, Kyiv: Stylos, 2008.
- Nietzsche F., *Tak kazav Zaratustra. Zhadannia vlady [So said Zarathustra. Lust for power]*, Ternopil': Navchalna knyha – Bohdan, 2021.

- Pavlychko S., *Dyskurs modernizmu v ukrainskij literaturi* [*The Discourse of Modernism in Ukrainian Literature*], Kyiv: Lybid', 1999.
- Panchenko V., „Problema stati” v khudozhnij interpretatsii V. Vynnychenka (na materialii opovidan' „Moment”, „Rabyni spravzhnogo”, „Chudnyj epizod”) [“The Problem of Gender” in V. Vynnychenko’s Artistic Interpretation (Based on the Stories “The Moment”, “Slaves of the Present”, “Strange Episode”)], [v:] “Naukovi zapysky. Serii: filolohichni nauky (ukrains'ke literaturoznavstvo)”, Kirovohrad, 1998, s. 53–70.
- Roshko M., *Khudozhnij svit romaniv Kena Kizi („Polit nad hnizdom zozuli” ta „Chasom nesterpno kortyt”)* [*The artistic world of Ken Kesey’s novels (“One Flew Over the Cuckoo’s Nest” and “Sometimes I Can’t Stop Craving”)*], Uzhhorod: Mystets'ka liniia, 2002.
- Schitka L., *Heneza obrazu bozhevil'ni v ukrains'kij literaturi pershoi tretyny XX st.* [*The Genesis of the Image of the Madhouse in the Ukrainian Literature of the First Third of the 20th Century*], „Naukovi zapysky NaUKMA, v. 19: Filolohichni nauky”, 2001, s. 71–78.
- Abootalebi H., *Paranoia and its ensuing effects in Ken Kesey’s “One Flew over the Cuckoo’s Nest”*, [in:] “Neohelicon”, 2017, 45 (1), pp. 22–33.
- American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders Fourth Edition Text Revision (DSM-IV-TR)*, Washington DC: American Psychiatric Association, 2000. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890423349>.
- Ballester-Roca J., Ibarra-Rius N., *Virginia Woolf: Between writing and disease*, [in:] “Mètode Science Studies Journal”, 2018, vol. 8, pp. 223–229.
- Besbes M., *Unlocking the Traumatic through the Psychedelic in One Flew over the Cuckoo’s Nest*, [in:] “Journal of Advances in Humanities and Social Sciences”, 2016, 3 (2), pp. 156–167.
- Feder L., *Madness in Literature*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980.
- Fifield P., *Modernism and Physical Illness: Sick Books*, Oxford: OUP, 2020.
- Foucault M., *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*, London: Knopf Doubleday Publishing Group, 1988.
- Hopson J., *Malevolent, Mad or Merely Human: Representations of the “Psy” Professional in English, American and Irish Fiction*, University of Exeter (United Kingdom) ProQuest Dissertation & Theses, 2020.
- Huxley O., *Ape and Essence*, Los Angeles, California: Harper & Row, 1992.
- Jung C., *The Red Book: A Reader’s Edition (Philemon)*, New York–London: W.W. Norton & Company, 2012.
- Kesey K., *One Flew over the Cuckoo’s Nest*, Berkley: Penguin Modern Classic, 2007.
- Liebman Sh., *Still crazy after all these years: madness in modern fiction*, Pittsburg: Pittsburg State University – Midwest Quarterly, 1993.
- Rubik M., *Descriptions of madness in English literature and the cognitive empathy they elicit*, [in:] “Ijellh”, 2014, 2 (5). https://www.academia.edu/72805299/Descriptions_of_madness_in_English_literature_and_the_cognitive_empathy_they_elicit.
- Scerri M., *Ken Kesey’s “One Flew over the Cuckoo’s Nest”: the sardonic representation of power and authority in nurse Ratched*, [in:] “Research and Humanities in Medical Education”, 2020, 7, pp. 64–74, electronic source: <https://www.rhime.in/ojs/index.php/rhime/article/view/257>.
- Sontag S., *Illness as Metaphor*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1978.
- Woolf V., *De la enfermedad*, Barcelona: Centellas, 2014.